

BİR SOSYAL EŞİTSİZLİK ÖRNEĞİ OLARAK YOKSULLUĞUN DİNİ MEŞRÛLAŞTIRIMI*

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ

Osman Gazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Bir sosyal eşitsizlik örneği olarak yoksulluk, günümüzde hemen hemen bütün toplumların çok acı psikolojik, sosyolojik, siyasal, ekonomik, ailevî, dinî ve kültürel boyutları olan büyük bir problemidir. Bu problem, yoksullar için çok kötü sonuçlar doğurduğu gibi zenginler ve patronlar için de büyük bir tehdit ve tehlike oluşturmaktadır. Türkiye dahil Müslüman toplumlarda da durum, diğer toplumlardan bazı farklı yönlerle sahip bulunmakla birlikte benzer bir anlama gelmektedir. Müslüman toplumların zenginiyle fakiriyle genel olarak dünyanın diğer birçok ülkesine göre ekonomik zayıflığı da düşünülürse, konu Müslümanlar açısından oldukça önemli bir boyut kazanmaktadır. Bu noktada İslam toplumlarındaki yoksulluğun Müslümanların din ve dünya anlayışlarıyla, hatta İslam'ın yoksulluğa bakışıyla ilişkili olduğunu, yani din ile meşrulaştırıldığını savunan yaklaşımların olduğunu hatırlamak gerek. İşte bu çalışma, gerçekten sosyolojik olarak, kendi toplumumuz da dâhil Müslüman toplumların ekonomik zayıflığının ve Müslüman yoksulların yoksulluğunun din ile meşrulaştırıldığının ve İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te yoksulluğun olumlu görüldüğü veya teşvik edildiğinin doğru olup olmadığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Sosyal eşitsizlik, yoksulluk, dinî meşrûlaştırım, İslam, Müslümanlar, Türkiye

ABSTRACT

Poverty as a social inequality example is a big problem for almost all societies with its very saddening psychological, sociological, political, economic, familial, religious and cultural dimensions. This problem constitutes a big threat and danger to riches and bosses as well as it products very much negative results for poors. The situation also in the Muslim societies including Turkey has similar meanings even though it has some different aspects from other societies. If one think that Muslim societies including both their riches and poors are economically weak in comparison with many countries of the world in general, the issue gets a quite important dimension for Muslims. At this point, we should remember that there are some approaches asserting that the poverty in the Muslim societies is related to the religious and worldly views of Muslims, even the view of Islam about

poverty, that is, that the poverty is legitimated by religion. This study aims to discuss whether that, speaking sociologically, the economic weakness of Muslim societies including our society and the poverty of Muslim poors are legitimated by religion, and the poverty is regarded as positive or encouraged in the Qur'an and the Sunna, the main resources of Muslims, is correct or not.

Key words: Social inequality, poverty, religious legitimation, Islam, Muslims, Turkey

GİRİŞ

Geçmiş toplumlarda da önemli bir fenomen olan *eşitsizlik*, belki de günümüz toplumlarında çok daha ciddi ve hayati bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.ⁱ Bugün yerel ve küresel ölçekte toplumsal eşitsizliğe yol açan en başat alan veya etkenlerden biri, maddi düzlemde varlık gösteren yoksulluk ve zenginliktir. Bu çalışmada, toplumsal farklılık ve eşitsizliklerin en önemli alanlarından biri olan yoksulluk, Müslüman toplumlar ve Türkiye bağlamında dinsel meşrûlaştırımⁱⁱ açısından ele alınmaktadır. Bilindiği gibi toplumsal hayatın hemen her alanında dini kendilerine referans alan insanlar, yapıp ettiklerini inançlarıyla izah etme yoluna giderler. Din, insanlara bir *zihniyet kazandırır* ve insanlar o zihniyete göre hareket ederler. Yoksul insanlar da yoksulluklarını bağlı buldukları din ile veya dinin kazandırdığı zihniyetle açıklama ve onaylama yoluna gidebilmektedirler. Aynı şey, zenginlik ve zenginler için de söylenebilir. Bu denemede, yoksulluğun toplum nezdinde *anlamlandırılmasında*, *geçerlilik kazanmasında*, haklılaştırılmasında, yani meşrû olarak görülmesinde algılanan ve yaşanan dinin rolünün ne olduğu, bu çerçevede dinin *meşrûlaştırım* işlevinin nasıl gerçekleştiği, sosyolojik perspektiften incelenmektedir. Çalışmanın amacı, kendi toplumumuz da dahil Müslüman toplumların ekonomik zayıflığının ve Müslüman yoksulların yoksulluğunun din ile meşrûlaştırıldığı ve İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te yoksulluğun olumlu görüldüğü veya teşvik edildiğinin doğru olup olmadığını tartışmaktır.

Belirtilmelidir ki burada meşrûlaştırım, sosyolojik düzlemde nötr bir anlam içeriğine sahip olup övgü, yergi, iyi, kötü gibi tek taraflı niteleyicilik taşımamaktadır. Dinî meşrûlaştırımın iyi tarafı da olabilir, kötü tarafı da olabilir. Meşrûlaştırım işleviyle din, sosyal hayata “olumlu” yönde katkıda bulunabileceği gibi, “olumsuz” olarak da etki edebilir.ⁱⁱⁱ Bu makalede ekonomik olarak dinsel meşrûlaştırım yoluyla Müslümanların yoksulluğu geçerli kılıp kılmadıkları bu çerçevede anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Toplumsal ilişkilerde, hatta toplumlar arası ilişkilerde belirleyici faktörlerden biri olan *toplumsal eşitsizlik*, toplumda var olan cinsiyet, servet, ırk, renk, sınıf, statü, itibar, tabaka, gelir durumu, eğitim durumu gibi farklılıklar düzleminde kendini gösteren eşit olmama durumlarını, başka bir ifadeyle toplum içinde yer alan bir grup veya gruplar içindeki farklı bireylere eşit olmayan ödül ya da fırsatlar sunmayı^{iv} ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Terim, bu haliyle sosyal bir gerçekliğe göndermede bulunmaktadır. Bir gerçeklik olarak toplumsal eşitsizlik, bir toplumsal sorundur ve tam da bunun için

toplumsal eşitsizlik, sosyolojide çoğu zaman sosyal adalet ve sosyal bütünleşmeyle birlikte ele alınmıştır. Sosyologlar, toplumsal eşitsizliklerin getirdiği veya getirebileceği muhtemel olumsuzluklarda, sözgelimi uzlaşmazlık, dağılma, çözülme, çatışma gibi bütünleşmeye, birlik ve bütünlüğe zarar verecek durumlarda bir sosyal tutkal, bir bütünleşme faktörü olarak dine yaklaşmış ve dinin bu durumlarda olası işlevlerini ele almaya çalışmışlardır.

Belirtilmelidir ki din ile toplumsal eşitsizlikler arasındaki ilişkiler karşılıklı olup din eşitsizlikleri, eşitsizlikler de dini çeşitli biçimlerde etkileyebilir. Ayrıca din sosyal eşitsizlikleri etkilerken bütünleşmeye katkıda bulunabildiği gibi çatışma ve parçalanmaya da araç olabilir. Şu halde din-toplumsal eşitsizlik ilişkilerini ele alırken bu hususların gözden kaçmaması gerekmektedir. Tekrar vurgulamak gerekirse, dinin toplumsal eşitsizliklerle ilişkisinde özellikle meşrûlaştırım işlevi önemli bir konudur. Din, yukarıda belirtildiği gibi toplum içinde meydana gelen eşitsizlikleri bir şekilde meşrûlaştırıp toplum üyeleri katında o eşitsizliklerin geçerliliğini, anlaşılabilirliğini sağlayabilmektedir.^v

Çalışmanın başlangıç kısmında şu hususu da belirtmekte fayda vardır: Bu çalışmanın temel anahtar kavramı olan yoksulluk, Allah karşısında kulların durumunu anlatan fakirliği^{vi} değil ekonomik, yani maddi düzlemde fakirliği, yani fakirliğin yoksulluk anlamına gelen boyutunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Ekonomik anlamda fakirlik, toplumda maddi sıkıntı içinde bulunan kimselerin durumunu anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Bu anlamda bugün Türkçe’de yoksul sözcüğüyle karşılanan *fakir*, Arapça’da delmek, kazmak ve kırmak gibi anlamlara gelen *fakr* kökünden türetilmiş bir sıfat olup omurgası kırılmış kimse demektir. İşte omurgası kırılmış insan nasıl ki bir iş yapmaya güç yetiremezse, sosyolojik planda fakir de, toplum içinde kendi ayakları üzerinde durabilecek güce sahip değildir ve maddi anlamda başkalarına muhtaçtır. Bu bağlamda fakirlik, Arapça aslına uygun olarak toplumda bir kırılmışlığı, kazılmışlığı, çukuru, dengesizliği, eşitsizliği ifade etmektedir. Kur’an, toplumun zenginlerine çukurları doldurmak anlamında *infakta* bulunmayı emreder. *Sadaka* ve *zekât*ın her türlüünü içine alacak şekilde infak, İslam’da, maddi temelde toplumsal dengesizlik ve eşitsizlikleri gidermek ve adalete dayalı bir toplumsal düzen inşa etmek için şart görülmüştür.

Kur’an ve hadislerde Türkçe’deki yoksulluğu ifade etmek için fakirlik sözcüğünün dışında *miskinlik* (meskene), *bâis* ve *mahrûm* gibi sözcükler de kullanılmaktadır.^{vii} Burada bu ve benzeri kavramların, hukuki ve lingüistik boyutlarına girmeksizin maddi anlamda yoksulluğu ifade etmek için kullanıldıklarını söyleyebiliriz.

Kur’an ve Hadislerde Yoksulluk ve Zenginlik

Kur’an’da yoksulluk ve zenginlik, çeşitli ayetlerde^{viii} konu edilir. Genellikle zengin olanların fakire yardım etmeleri gerektiğinin işlendiği ayetlerde yoksulluk olgusuna bir gerçeklik olarak yaklaşılır ve toplumsal eşitsizliğin adaletsizlik olarak yansımaması için toplumdan yoksulların kollanıp korunması ve gözetilmesi istenir. Kur’an’ın mal, servet, zenginlik, yoksulluk, sadaka, zekât ve infakla ilgili ayetlerine^{ix} bakıldığında, İslam dininde yoksulların durumunu düzeltmenin ve *sosyal adaleti* sağlamanın topluma farz olduğu

anlaşılır. Denilebilir ki zenginlik de yoksulluk da bir sosyal gerçekliktir; ama İslam, zenginlik ve yoksulluğun toplumda üstün olmanın ölçütü olmasına ve dengesizliklerin, mutsuzlukların oluşmasına yol açmasına izin verilmemesi ilkesiyle hareket edilmesini ister.

Hadislerde de konuya doğal olarak Kur'an'daki gibi yaklaşıldığı görülür. Zenginlik ve yoksullukla ilgili hadisler^x bakıldığında, *bir yandan* fakirliğin ve zenginliğin sosyal gerçeklikler olduğu, toplumda fakirlik ve zenginliğin mevcudiyetinin bir hikmete mebni olduğu, fakirliğin bir horlanma aracı olamayacağı, fakirlerin zenginler tarafından kötü bir pozisyona yerleştirilmesinin doğru olmayacağı, yoksulların toplumun değerli bir kesimini oluşturduğu, yoksulların fakirliklerine sabretmeleri halinde cennete gidecekleri belirtilirken, *öte yandan* fakirlerin fakir olarak kalmalarının iyi bir şey olarak görülmediği, kötüye kullanılmayan zenginliğin iyi olduğu, veren elin alan elden üstün olduğu, fakirliğin insanı kötü işlere, hatta küfre yönelmesine sebep olabileceği ve ayrıca fakirliğin, fakirlerin toplumun değişik tabakalarındaki insanlara ve toplumsal kurumlara karşı istedikleri kötü davranışlara meyletmelerini meşrulaştıramayacağı, fakirliğin dilencilige yöneltmemesi gerektiği gibi hususların vurgulandığı görülür. Şu da belirtilmelidir ki gerçekte hadislerde yoksullukla ilgili ağır basan nokta, yoksulluğun bireysel ve toplumsal anlamda hiç de tasvip edilmeyen ve korkulan bir durum olmasıdır.^{xi} Bu nedenle hadislerde Müslümanların ticarete teşvik edildiği bilinmektedir.

Esasen gerek Kur'an ayetlerinde ve gerekse İslam Peygamberi'nin hadislerinde, insanî gerçekliklerin dikkate alındığı, ancak bu gerçeklikler karşısında bir takım tedbirlerle toplumsal adaletin bozulmasının önüne geçilmesinin insanın elinde olduğu ve asıl olanın da gelir eşitsizliklerinin toplumsal adaleti bozmasına fırsat vermemek olduğu vurgulanmaktadır.

Son çözümlemede toplumda zenginlik ve fakirlik biçiminde bir sosyal farklılık/eşitsizlik mevcuttur ve din, bu eşitsizliğin insanlar katında belli ölçülerde geçerli kabul edilmesinde rol oynar. Dinin açıklamaları vasıtasıyla toplum üyeleri, zengin kesimleri de fakir kesimleri de tanır, onların varlıklarına tahammül eder. Ancak din, zenginlerin fakire haksızlık yapmasına, zenginlik ve zenginler kanalıyla toplumun bir kısmının fakirleşmesine, ekonomik mağduriyetlere maruz kalmasına, zenginlerin fakirlere yardım etmemesine olumlu bakmaz, bu durumu meşrû görmez. İslam dini bağlamında konuya yaklaşılacak olunursa şu söylenebilir: İslam, kendi şartları içinde özel mülkiyeti, zenginliği, olumsuz bir durum olarak görmez, ancak zengin olanın, 'mal benimdir, istediğim gibi kullanırım' mantığıyla hareket ederek malı rastgele, bencilce kullanarak israf etmesini, aşırı-lüzumsuz harcamalarda bulunmasını, refaktan şımarıp (mütreflik) malını istediği gibi harcamasını, fakire yardım etmemesini, sadaka ve zekât vermemesini, parasını topluma zarar getirecek şekilde harcamasını onaylamaz, reddeder. İslam'ın genelde servet ve kazanca bakışı müsbettir. Ancak o, sırf servet biriktirmenin gerisinden gelen ahlakî olumsuzluklarla ve dolayısıyla bencilce harcamayla savaşımıştır. Çünkü böyle bir ahlakî yanlışlıkla ortaya çıkan zengin, yalnızca malı yığıp biriktirmekte, malından dolayı böbürlenerek övünmekte, malını toplumun diğer kesimlerine kendisi için üstünlük

aracı yapması ve de gereksiz ve fazladan tüketimlerde bulunması tekelleşmeye yol açmakta, bazı insanların insani yeteneklerinin ortaya çıkmasına engel olmakta ve böylece toplumda büyük bir sosyal adaletsizlik ve dengesizliğe neden olmaktadır. Bu yüzden Kur'an, lüks ve israfı karşı çıkmaktadır. Böylece denilebilir ki Kur'an, zenginliğe değil, zenginlerin mal ve servet biriktirerek aşırı oranda nimete boğulmalarına, istikbar ve cimrilikleri nedeniyle de infakta bulunmamalarına, ekonomiyi tekellerine almalarına ve mallarının bir kısmını toplumun fakirlerine dağıtmamalarına, doğal olan arz ve talep dengesini bozmalarına, aşırı üretim ve aşırı tüketim yapmalarına, müsrif olmaları ve istedikleri gibi zevk ve sefa sürmelerine karşı çıkmaktadır. Kur'an, refahın tekelleşmesinden değil, yaygınlaştırılmasından yanadır (59/Haşr, 7).^{xii} Kur'an'daki bazı ayetlerde (35/Fâtır, 15; 47/Muhammed, 38) insanların Allah karşısında fakir olduklarının ifade edilirken de kastedilen önemli hususlardan biri, zenginlerin zengin olduklarından dolayı şırmamalarını, bencil olmamalarını, fakirlere karşı üstünlük taslamamalarını, onları hor ve hakir görmemelerini; zira Allah karşısında zenginlerin de fakir olduğunu anlatmaktadır.

Vurgulanmalıdır ki, İslam'da bırakınız zenginliğe olumsuz bakmayı, bilakis o teşvik edilmiştir. Çalışarak kazanmak, ticaret yaparak, emekle, bileğinin gücüyle kazanmak, İslam dininin temel prensiplerindedir. Servet, mal, zenginlik İslam'da Allah'ın lütfu ve hayır kavramlarıyla ifadelendirilmektedir. İslam'da Cuma günü dahi tüm günü boş geçirmek iyi görülmemekte, tersine namazı kıldıktan sonra çalışmaya devam etmek emredilmektedir.^{xiii} Kur'an'da zengin peygamberlerden bahsedilmesi de son derece önemlidir. Hatta Kur'an'da belirtildiğine göre^{xiv} Hz. Süleyman'ın zenginliği Allah'ı anmanın bir aracı olarak gördüğünü belirtmesi, oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca Kur'an'da pek çok ayette infaktan bahsedilmesi, bir anlamda zenginliğin İslam'daki önemime işarettir. Yukarıda da belirtildiği gibi İslam'da zenginlik noktasında karşı çıkılan ve olumsuzlanan, zenginin kendini malın mutlak sahibi görmesi, diğer insanlara karşı böbürlenmesi, kulluk görevlerini yerine getirmemesi, faiz, toplumu sömürme, emeğin karşılığını vermeme, toplumun yoksullarına hakkını vermeme gibi durumlardır.^{xv}

Tabii ki İslam, zengine fakire yardım etmesini öğütler ve emrederken, fakirin de fakirlikten kurtulmak için bir şeyler yapmasını istemektedir. Fakirliği ve fakiri tanımakta, ama fakirliğin insan için iyi bir düzey olmadığını da belirtmektedir.

Nihai anlamda denilebilir ki, İslam, ne yoksulluğu mutlak anlamda iyi bir şey olarak görmüş ve övmüştür, ne de zenginliği mutlak anlamda yermiştir; tersine çalışmayı, üretmeyi ve zenginliği olumlu bir yere koymuş; ancak zenginlerin toplumun dengesini bozacak davranışlardan kaçınmasını istemiştir.

İslam'da zenginlik, toplumsal kalkınma ve dengenin sağlanması bakımından çok önemli görülmüştür. Genel anlamda infak kurumu, özelde de zekât kurumu, İslam'ın ekonomik anlayışı açısından ekonomik yatırımı ve toplumsal kalkınmayı ifade eder.^{xvi} Zaten zekâtın anlam içeriğinde kalkınma vardır; *zekât* sözcüğü artma, gelişme, temizlik ve bereket gibi anlamlara gelen *zekâ* sözcüğünden türemiştir. Bu anlam içeriğiyle zekât, aslı

anlamına uygun olarak toplumsal denge ve kalkınmanın temel dinamiğidir. Sadaka vermenin, dağıtmanın, zekâtı ifa etmenin dolaylı anlamı, zengin olmaya teşvik etmektir. İslam hukukçuları ve İslam toplumunun büyük şahsiyetleri de zenginliğe ayrı bir önem vermiş, onu İslam toplumunun yararına düzenlemenin yolları üzerine kafa yormuşlardır.

Denilebilir ki, İslam, kendi öngördüğü sosyal düzende gerçekte yoksulluğun toplumda sorun olmayacak düzeye getirilmesini hedeflemiştir. İslam, zenginlerin infakta bulunmalarını sürekli teşvik ederek ekonomik planda toplumsal adaleti sağlamayı ve aşırı yoksulla aşırı zengin tabakaların bulunduğu bir toplum yapısına yol vermemeyi, hatta belki de toplumu zenginlerin sadaka veya zekât vermek için fakir arayacakları bir noktaya ulaştırmayı amaçlamıştır. Şu hadisleri bu anlam çerçevesinde okumak mümkün olabilir:

Sadaka veriniz. Çünkü öyle bir zaman gelecek ki, insan, o zaman sadaka vermek için dolaşır da onu kabul edecek kimse bulamaz. (Sadaka vermek istediği kişi), “bu sadakayı dün getirseydin kabul ederdim, ama bugün ona ihtiyacım yok” der. ^{xvii}

Mal aranızda çoğalıp yayılmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Mal o kadar artacak ve yayılacak ki zenginler, zekâtlarını kabul edecek fakiri nerede bulacakları konusunda düşünecek, kaygı duyacaklar. Zekatlarını her kime vermek isteseler, o kimse ona ihtiyacı olmadığını söyleyecek. ^{xviii}

Bu hadisler, aslında İslam toplumunda bir anlamda hedefi, ekonomik açıdan çok iyi bir düzeye gelmek olarak belirlemektedir. İslam’da yoksulluğun iyi görülmediğinin ve toplumun ekonomik açıdan iyi bir noktada olma zorunluluğunun en önemli delili belki de infak kurumunun varlığıdır. İslam’da *infak*, Müslümanlara toplumsal bir mükellefiyettir. *Zekât* ise her zengin Müslüman bireyin ifa etmekle mükellef olduğu bir farzdır. Böyle bir *kurumsallaşma*, İslam toplumunun olmazsa olmaz temel boyutudur.

Hülasa İslam’ın ana kaynak metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla denilebilir ki, İslam, her ne kadar sınırsız kazanma ve maldaki tekel oluşturmaya karşı çıksa da ekonomik gelişmeye karşı çıkmamış, engel olmamış, tersine çalışma ve kalkınmayı *teşvik* etmiştir. O halde İslam, *toplumsal dengeyi* sarsmamak kayıt ve şartıyla özel mülkiyeti ve zenginliği *meşrûlaştırmaktadır*.

Müslüman Toplumda Yoksulluk Algısı

Türkiye’nin dünyanın önde gelen büyük zengin ülkelerine göre ekonomik ve ona bağlı olarak siyasal zayıflığı, acaba bir *zihniyet* sorunu olarak ele alınabilir mi? Acaba

toplumumuz, öteden beri başta din olmak üzere bazı faktörlerin etkisiyle oluşan zihniyet yapısının bir gereği veya sonucu olarak mı yoksul bir toplumdur? Biraz daha dini eksene alarak sormak gerekirse, acaba Türkiye, Müslüman toplumun İslamî zihniyetinden dolayı mı dünya devletleri ve toplumları içinde geri planda yer almaktadır?^{xix} Acaba Müslümanlar, yoksulluğu dinen zenginliğe tercih ettikleri için mi yoksul duruma düşmüşlerdir?

Konuya zihniyet açısından bakıldığında, Türk toplumunun İslamî yaklaşımının bir sonucu olarak yoksulluğu veya var olanla iktifa etmeyi meşrulaştırıp meşrulaştırmadığı konusu, tartışmaya değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette toplumumuzun zihniyetinin ve olaylara yaklaşım tarzının oluşumunda pek çok faktör etkili olmuş ve olmaktadır; fakat bu faktörler arasında İslam'ın birincil planda olduğu söylenebilir. Dolayısıyla toplumumuzun mevcut durumunun *dinî meşrulaştırım* boyutuna bakmak, durumumuzu anlamak bakımından kayda değer olsa gerektir.

Türkiye’de *dinin meşrulaştırıcı işlevine* bakarken, hangi dinî anlayış ve yaşayışın etkili olduğu sorusu önem arz etmektedir. Tarihten bugüne bakılırsa, Türkiye’de *sufî İslamî anlayış* ve yaşayışın gerek toplumun alt katmanlarında gerekse üst katmanlarında, hatta yönetici tabakalarda etkili olduğu söylenebilir. Bundan dolayı tasavvufta ve tarikat hayatında yoksulluğun ne anlama geldiği, zenginliğe nasıl bakıldığı, dünyanın nasıl bir pozisyona yerleştirildiği, konumuz açısından önemlidir. Ayrıca *ulema* ve *aydınlar* zümresi de Türk toplumunun din anlayışında oldukça etkili olmuştur. Tasavvufa bulaşmış olsun veya olmasınlar “ilim ve din adamları”, toplumun din anlayışı ve yaşayışında rol oynamışlardır. Dolayısıyla onların dünyasında da yoksulluk ve zenginliğin nasıl anlamlandırıldığını bilmek önemlidir.

Sahabe’ye bakıldığında, genel olarak yukarıda ayet ve hadislerde belirtildiği şekilde yoksulluğu tercih edilecek bir şey olarak görmemiş, çalışmış, tembellikten uzak yaşamış toplumsal anlamda müslümanların zengin olması için ellerinden geleni yapmışlardır. Bazı sahabelerin oldukça zengin olduğu bilinmektedir. Ebû Zerr’in zenginlere karşı geliştirdiği tutum ve tavır da zenginliğin olası olumsuz sonuçlarını kontrol etme işlevi görmüştür. Fakat zaman geçtikçe, İslam Peygamberi ve Sahabe’nin zamanından uzaklaşıldıkça ve özellikle de İslam devletleri ve Müslüman toplumlar diğer devlet ve toplumlara nazaran güç kazandıkça çok çalışma ve yoksulu gözetme üzerine kurulu büyük kurumsal zenginlik anlayışından uzaklaşıldığı görülmektedir. Sanki “nasıl olsa Müslümanlar galip ve güçlüdür, öyle ise büyük zengin olmaya ihtiyaç yoktur” mantığı gelişmiş ve bir tür “tembellik” denilebilecek atalet, İslam toplumlarında etkisini hissettirmiştir.

Bazı dinî-tasavvufî anlayış ve oluşumlar, yoksulluğu zenginliğe tercih etmiş ve o yönde hareket etmiş olabilir. Bunlar, İslam’ın zenginliğe iyi bakmadığı, İslam Peygamberi’nin yoksulları “övdüğü” gerekçesiyle zengin olmanın tercih edilebilecek bir yol olmadığını savunmuş olabilirler.^{xx} Ancak bunların bütün bir Müslüman dünyasını ve bütün bir Türk toplumunu zenginliğe olumsuz bakmaya ittiği söylenemez.^{xxi} Elbette bazı önemli şahsiyetler, yoksulluk üzerine ısrarla olumlu yazılar yazmış, hatta yoksulluğu

yaşanacak bir yol olarak resmetmişlerdir. Örneğin İmam Gazali, *İhyau Ulûmi'd-Din*'de yoksulluğu övmüş, zenginliği yermiştir. İmam Gazali'nin söz konusu eserinde ekonomik birikim ve zenginlik hakkında söylediklerine bakmak, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır. Gazalî, “Kitâbu'l-Fakr ve'z-Zuhd” başlığı altında^{xxii} “burada özel olarak mal fakirliğinden bahsediyoruz” diyerek fakirlik üzerinde geniş olarak durmaktadır. Genel olarak yoksulluğun zenginlikten üstün olduğunu ve yoksulun fakirden daha makbul olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Özellikle hadisler getirerek fakirlerin ne kadar hayırlı insanlar olduklarını belirtmektedir.

Fakat İslam tarihinde böyle bakmayan ünlü şahsiyetler de vardır. Bunların arasında tasavvuf ekolüne mensup olanlar da mevcuttur. Meselâ Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevi*'sinde çalışmayı, kazanmayı, zengin olup da Allah'a kulluk görevini yerine getirmeyi övmüştür.

Mevlana'nın zenginlik ile yoksulluk ve çalışmak ile tevekkül çerçevesinde aslan ile av hayvanları arasındaki konuşmalarda^{xxiii} aslanın ağzından ifade ettiği şu hususlar, bu bağlamda zikre değerlidir:

Nedir Dünya? Tanrı'dan gafil olmak; kumaş, para, ölçü, tartı, kadın dünya değildir.

Malı din için, Tanrı için yüklenirsen, Peygamber buna ne güzel mal demiştir.

Geminin içindeki su, gemiyi batırır; gemi altındaki su ise gemiye arka olur.

Malı, mülkü gönlünden sürmüştü de bu yüzden Süleyman, ancak yoksul adını takınmıştı.

Ağzı kapalı testi, uçsuz bucaksız denizin üstünde hava dolu bir gönülle yüzer gider

İçte yoksulluk havası oldukça insan, dünya denizinin üstünde eğleşir.

Bu dünya, tümünden onun mülküdür de gönlünün gözünde hiçbir şey değildir mal mülk.

(...)

Çalışmak da haktır, dert de hak, devâ da hak; fakat inkar eden, çalışmayı inkar etmeye çalışır durur.^{xxiv}

Mevlânâ'nın genel olarak yaklaşımına bakılırsa, Kaderciliği ve Cebriyeciliği mahkum ettiği, tembelliği meşrulaştıracak ifadelere başvurmadığı açıkça görülebilir. Ayrıca Mevlânâ'nın kendisi de, zamanında çok dinamik ve hareketli bir yaşam sürmüştür. Bütün kitaplarında bunu görebilmek, hissedebilmek de mümkündür. Gerçekten de Mevlânâ, bir kenara çekilip oturmuş, hayattan kopuk, dünyadan el etek çekmiş bir insan olarak karşımıza çıkmamaktadır. Yaşadıklarını, düşündüklerini, anladıklarını adeta sansürsüz olarak şiirlerine ve konuşmalarına, vaaz ve nasihatlerine yansıtmaktadır.^{xxv}

Bütün bu hususlar, Mevlânâ'nın sosyal bir kişilik olarak önemini ortaya koymaktadır. Onun bugün tüm dünyada düşünceleriyle var olmasını da salt düşüncelerinde, şiirlerinde vs. değil, hareketli bir hayata sahip olmasında aramak, daha doğru gibi gelmektedir.^{xxvi} Yukarıdaki ifadelerde de çalışma, zengin olma, ama zenginliğin tuzaklarına düşmeme, kendini Allah karşısında fakir görme vurgusu açıkça görülmektedir. Bu ve benzeri vurgularda Mevlana, aslında Weber'in modern Batı kapitalizmini hazırladığını düşündüğü^{xxvii} asketik Hıristiyanlığın çalışmak, kazanmak, biriktirip mülk sahibi ve zengin olmak, ama boş yere tüketmemek şeklindeki dinî anlayış ve pratiğine ne kadar da benzer yaklaşımlar sergilenmektedir.

Bu iki yaklaşıma sahip âlimlerin ve din önderlerinin toplumumuzda neredeyse aynı derecede etkili olduklarını söyleyebiliriz. İşte yukarıda isimlerini verdiğimiz insanların her ikisi de görüş, düşünce ve hayat tarzıyla toplumumuz üzerinde oldukça etkili olmuştur. Ama ikisi, birbirinden farklı düşünmektedirler. Biri, yoksulluğu över ve takip edilecek çizgi olarak gösterirken, diğeri yoksulluğu da zenginliği de gerçekliğimiz olarak kabul edip zenginliğin dünyanın devamı açısından gerekli olduğunu savunur. Şimdi acaba bunlardan hangisi toplumumuzun zihniyeti ve ekonomik ahlâkı üzerinde daha çok belirleyici olmuştur? Her ikisi de genel olarak etkili olmuştur, ama iktisadî konularda birincisinin de etkili olduğu ikincisinin de etkili olduğu kesimler olmuştur. Bunu tespit etmek oldukça zor olsa gerekir. Kaldı ki İmam Gazali, fakirlik bahsinde dilencililiğin tercih edilecek bir şey olmadığını da uzun uzun anlatır.^{xxviii} Bunun yanında onun “bununla beraber mal, insanın muhtaç olduğu bir şeydir. Nitekim insanın suya da ihtiyacı vardır! Oysa kalbin bol sudan kaçmak veya bol suya buğzetmekle meşgul olmaz. (...)”^{xxix} sözü, “Yeryüzünün hazineleri Hz. Peygamber’e, Ebubekir Sıddık ve Ömer’ül-Faruk’a getirildi. Onlar da kabul edip yerlerine sarf ettiler. Ondan kaçmadılar. Zira onlar nezdinde mal, su, altın, taş hepsi eşitti.”^{xxx} ve “Sen malın hikmetini, maksadını, afet ve tehlikelerini bildikten sonra ancak malın övülmesiyle kötülenmesi hakkında gelen hadislerin tezat teşkil etmediğine vakıf olabilirsin. O zaman sana malın bir yönden hayır olduğu, diğeri bir yönden de şer olduğu, hayır olması hasebiyle güzel bir şey olduğu, şer olmak hasebiyle de kötü bir şey olduğu görülecektir.”^{xxxi} sözü de Mevlânâ'nın yukarıdaki sözlerine oldukça yakın anlamlar taşımaktadır. Ayrıca Gazali, malın dünyevi ve dinî faydalarından da bahsetmeyi ihmal etmemiştir.^{xxxii} Sonuçta bu iki yaklaşımdan her ikisi de tasavvuf ekolündendir. Bir de tarihte ve günümüzde tarikat ve tasavvuf ekolüne mensup zengin tüccarların ve iş adamlarının varlığı düşünülürse, konu tasavvuf açısından o kadar da basite indirgenemez. Bir başka husus, tasavvuf düşüncesinde olumsuz bakılan noktanın, bizzat zenginliğin kendisi değil, dünyaya bağlanmanın ve dolayısıyla zenginliğin insanı baştan çıkararak, zulme sebep olan olumsuz sonuçları olduğudur. Denilebilir ki tasavvufta karşı çıkılan ve olumsuzlanan, *dünyevileşme*dir. “Başlangıçta saf ve öz haliyle İslâm’da gördüğümüz “dünya” anlayışı onlarda da eksiksizce devam eder; inkâr edilecek olan sadece ilgi tarafıdır (kibir, gurur, azamet ve gösteriş)! O tarafa gereken dikkati gösterdikten sonra madde ve eşya ile *dıştan doğru* ilişki kurmanın sakıncası yoktur.”^{xxxiii} Belki burada şu soruyu sormak gerek: Tasavvufun dünya ilgisine, maddeciliğe, dünyevileşmeye karşı çıkan yaklaşımları, zaman içinde toplumumuzda dünyevileşmeye sevk edeceği korkusuyla zenginliğe ve

dolayısıyla çok çalışıp biriktirmeye olumsuz bakışa yol açmış olabilir mi? Söz konusu yaklaşımlar, bazı toplum kesimlerinin zenginliğe olumsuz bakışına yol açmış olabilir, ancak bunun, toplumun tamamı üzerinde etkili olacak tarzda olmadığı söylenebilir. Şu da belirtilmelidir ki, İslam toplumlarında yoksulların görece daha dindar olduklarını düşündüğümüzde dahi, bu, İslam'ın yoksulluğu olumlu görüp teşvik ettiği anlamına gelmez, tersine yoksulların İslam'ı sığınacak bir liman olarak gördüğü anlamına gelir. Yani yoksullar, İslam istediği için yoksul olmuş değiller, yoksul durumlarıyla İslam'a girmiş veya İslam içinde dindarlıklarını ortaya koymuşlardır.^{xxxiv}

SONUÇ

Din, bir toplumsal eşitsizlik örneği olarak yoksulluğu meşrulaştırma işlevine sahiptir. Din, eşitsizliklere gerçeklik olarak yaklaşır ve onları izah eder. Ancak din, toplumsal eşitsizliklerin reel gerçeklik içinde bir tanımını yapar, herkesi bulunduğu yerde kabul eder, buldukları konum, statü, tabaka vs.yi kötüye kullanmayı, istismar etmeyi, toplumun diğer üyelerine adaletsizlik ve haksızlık yapma aracı olarak görmeyi onaylamaz. Nitekim yoksulluk da İslam'da, zenginlik gibi sosyal bir gerçeklik olarak kabul edilmekte, onların durumunun toplum tarafından gözetilmesi istenmektedir. Fakat İslam'da ticaret, mülk edinme, zengin olma olumsuzlanmamış, hatta tersine teşvik de edilmiştir. İslam'ın karşı çıktığı, kapitalizmde olduğu gibi malın tek elde toplanması ve toplumun yoksul kesimlerine gerekli maddi desteğin verilmemesidir. Denilebilir ki, İslam, fakirliği de zenginliği de meşrulaştırmıştır. Ancak bununla Türk toplumunun dünyanın diğer zengin ülke ve toplumlarına bakarak uzun bir süredir ekonomik açıdan kötü bir pozisyonda bulunmasının sebebinin, din algısı ve anlayışının zenginliği olumsuzlaması, yoksulluğu olumlu görmesi olduğunu söylemek istemiyoruz. Belki Müslüman toplumun ekonomik açıdan istenmeyen durumda olmaları, onların din algısında yoksulluğun iyi, zenginliğin kötü görülmesi değil, zamanla İslam devletlerinin güç kazanmasına paralel olarak toplumda devlet merkezli yaklaşımın öne çıkması ve diğer bazı faktörler çok etkili olmuş olabilir. Diyebiliriz ki, genel olarak halk kitlesi, devletin gücüne dayanarak “kendine aşırı güven” duygusuna kapılmış ve ekonomik hayatın dizginlerini azınlıklara bırakmıştır. Başka faktörlerin de etkisiyle genel bir ekonomik başarısızlık ve ona bağlı başka başarısızlıklar ortaya çıkmıştır. Bunu kabul ettiğimiz zaman da bir dinsel meşrulaştırım söz konusu olabilir. Toplum, sözünü ettiğimiz biçimiyle mevcut durumunu, temelde din anlayışıyla meşrulaştırmış bulunabilir. Fakat şunu da göz ardı etmemek gerek: Türkiye’de 80’lerden, özellikle de 90’lardan sonra dindar zenginlerin ortaya çıkması, dindar insanların öncülüğünde Türkiye’nin sınırlarını da aşabilen büyük şirketlerin ve holdinglerin kurulması, büyük ekonomik organizasyonların yapılması, hem de bütün bunların gerçekleşmesinde dinsel saiklerin belirleyici olması, İslam'ın ve İslam algısının veya algılarının yoksulluğu meşrulaştırarak kitlesel planda insanların olanla yetinmesine yol açtığı düşüncesinin geçerli olmadığını göstermektedir. İslam'ın aslında istemediği şey, kapitalizmdir, bencilce biriktirme ve tüketmedir; yoksa mal, mülk ve zenginlik değil. Doğrudur, İslam modern kapitalizmin istediği anlamda zenginliğe olumsuz bakar;

dünyevileşmeye yol açan zenginliğe karşı çıkar; ama tembelliğe de karşı çıkar. İslam, gayreti, çalışmayı, hareketi, dinamizmi, yeryüzünde ticarete atılmayı ve rızık peşinde koşmayı talep eder, dünyayı imar etmeyi emreder, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmamayı emreder, zenginlerin yoksulları gözetmesini ister; biriktirilen mal ve servetin insanların yararına harcanmasını ister.

Son çözümlemede şu belirtilebilir: Müslüman toplumlarda çalışıp üretmemenin hiçbir dinsel mazeretinin olmadığı anlaşılmaktadır. Yoksulluğun dinsel meşrûlaştırımının, Müslüman toplumlarda hakkını vererek çalışmamayı haklı kılan, bir tür tembel ruh halini geçerli gören bir zihniyet yapısının oluşumuna yol açacağını söylemek zordur. İslam, Müslümanların “toplumsal yasalar” gereği hayatta çalışarak başarılı olabileceklerini vurgular. Ayrıca İslam’da sürekli infak edilmesinin istenmesi, çalışıp üretmeye açık işarettir. Bu nedenle İslam’ın arzu ettiği toplum, mümkün merteye yoksulu az olan ve var olduğu haliyle de yoksuluna sahip çıkan toplumdur.

*Bu çalışma, 01–03 Şubat 2008’de Deniz Feneri Yoksulluk Araştırmaları Merkezi tarafından İstanbul’da düzenlenen *Uluslar Arası Yoksulluk Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin makale haline getirilmiş biçimidir.

ⁱ Ejder Okumuş, “Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din”, *Sosyoloji Tartışmaları Dergisi*, (No: 1, 2003), ss. 51.

ⁱⁱ Dinsel meşrûlaştırım konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Ark Kitapları, 2005

ⁱⁱⁱ Okumuş, “Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din”, s. 52

^{iv} Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. Akinhay-D. Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1992, 210

^v Okumuş, “Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din”, ss. 52-53

^{vi} Bkz. Kur’an: 35/Fâtır, 15; 47/Muhammed, 38. Bu ayetlerde insanların mutlak anlamda fakir, yani Allah’a muhtaç oldukları, Allah’ın ise zengin ve hiç kimse ve hiç bir şeye muhtaç olmadığı belirtilmektedir. İnsanların Allah karşısında fakir oldukları konusu, tasavvufun anahtar konularından biridir. Tasavvuf literatüründe çok önemli bir kavram olan fakr (fakirlik), bazen Allah’a muhtaç olma anlamında fakirlik ile maddi anlamda zayıf olma anlamında yoksulluğun birbirine karıştırılmasına veya ikisinin aynı düzlemde ele alınmasına ve dolayısıyla maddi anlamda yoksulluğun da tümüyle olumlu karşılandığı bir zihniyetin oluşumuna ve yoksulluğu iyi, zenginliği kötü gören bazı anlayışların ortaya çıkmasına yol açan faktörler arasında önemli bir yer tutar. Tasavvufta fakr hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu’s-Sâlikîn*, Çev. Ali Ataç vd., İstanbul: İnsan yayınları, 1990, ss. 340-345 vd.

^{vii} Örneğin miskin için bkz. Kur’an: 2/Bakara, 61, 83, 177, 215; 9/Tevbe, 60; 76/İnsan, 8; 74/Müddessir, 38-45; 90/Beled, 14-16; Buhârî: Zekât, 35; Ebû Davud: Zekât, 24, 33.

^{viii} 2/Bakara, 61, 268-273; 3/Al-i İmran, 181; 4/Nisa, 6, 36, 135; 9/Tevbe, 60; 16/Nahl, 71; 17/İsra, 26; 22/Hacc, 28; 24/Nur, 22; 28/Kasas, 24; 30/Rûm, 38; 59/Haşr, 8; 69/Hâkka, 34; 70/Mearic, 24-25; 74/Müddessir, 44; 76/İnsan, 8; 89/Fecr, 18; 90/Beled, 16 vd.

^{ix} Bkz. Kur’an: 2/Bakara, 3, 43, 61, 83, 177, 195, 215, 261-265, 270-274; 3/Al-i İmran, 17, 117, 134; 4/Nisa, 34, 162; 8/Enfal, 3, 36; 9/Tevbe, 34, 53, 54, 60, 92, 103; 14/İbrahim, 31; 16/Nahl, 75; 31/Lokman, 4; 36/Yasin, 47; 41/Fussilet, 7; 60/Mümtehine, 10; 76/İnsan, 8; 74/Müddessir, 38-45; 90/Beled, 14-16 vd.

^x Buhârî: Zekât, 35; Bed’ul-Halk, 8; Rikak, 16, 51; Müslim: Zikr, 94; Zühd, 6; Ebû Davud: Zekât, 24, 33; Edeb, 101; Nesâî: İstiaze, 14, 16; Müsned: II, 305, 325; III, 224; IV, 443; V, 36, 39, 42; Tirmizî: Zühd, 1-16 (2467-2482).

^{xi} Süleyman Uludağ, “Fakr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 133. Yoksulluğu olumsuzlayan hadisler için bkz. Ebû Davud: Edeb, 101; Nesâî: Vesâyâ, 1; Zekât, 60; İstiaze, 14, 16; Sehv, 90; Müsned: II, 231, 250, 410, 540; VI, 57, 207; Tirmizî: Zühd, 2467-2482; İbn Mâce: Vesâyâ, 4.

^{xii} Okumuş, “Toplumsal Eşitsizliklerin Meşruiyet Kazanmasında Din”, ss. 57-58

^{xiii} Kur’an: 62/Cum’a, 10

^{xiv} 38/Sa’d, 32; 11/Hûd, 84; 22/Hac, 11 vd.

^{xv} Bkz. Kur’an: 2/Bakara, 268; 11/Hûd, 87; 70/Mearic, 24-25; 30/Rum, 39; 89/Fecr, 11-20; Haşr, 7; 9/Tevbe, 38, 60; 107/Mâun, 1-7; 102/Tekasür, 1-4; 104/Humeze, 1-7; 3/Al-i İmran, 14, 185, 197; 4/Nisa, 77 vd.

^{xvi} Bkz. Y. Vehbi Yavuz, *İslam’da Zekât Müessesesi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983, ss. 6-8, 116-118

^{xvii} Buharî: Zekât, 9

^{xviii} Buharî: Fiten, 12; Zekât, 10; ayrıca bkz. Zekât, 11, 12

^{xix} Bu soruların konusunu teşkil eden zihniyet ile din ilişkisi hakkında tartışmalar için bkz. Sabri F.Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006; Sabri F.Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2006

^{xx} Bkz. Necdet Subaşı, “Yoksulluğun Mutlak Dinselliği”, *Yoksulluk*, İstanbul: Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, s. 273 vd.

^{xxi} Krş. Osman Güner, “Geleneksel İslam Düşüncesinde Fakirlik Söylemi: ‘Fakirlik Erdem mi, Esaret mi?’, *Yoksulluk*, İstanbul: Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, ss. 253-261

^{xxii} İmam Gazâlî, *İhya-i Ulûm’id-Din*, c. 4, Çev. Ali Arslan, İstanbul: Merve Yayınları, ty., ss. 377-407 vd.

^{xxiii} Mevlânâ Celaleddin Rumî, *Mesnevî ve Şerhi*, Çeviren ve Şerheden: Abdülbâki Gölpinarlı, 2. bs., İstanbul: MEGS Yayınları, 1985, ss. 233-280

^{xxiv} Mevlânâ, *a.g.e.*, s. 242

^{xxv} Yasin Aktay, “Mevlâna’ya Sosyolojik Bir Yaklaşım” (Mülakat), *Bilgi Yolu*, (5/8, 2005), s. 10

^{xxvi} Ejder Okumuş, Mevlânâ’da “Sosyolojik Okuma”, *KHUKA Kamu Hukuku Arşivi*, (Yıl: 9, Sayı: 2, 2006), s. 63

^{xxvii} Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, İng. Çev. Talcott Parsons, London ve New York: Routledge, 1999 (Türkçe’si: *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2005)

^{xxviii} İmam Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 414-425

^{xxix} İmam Gazâlî, *a.g.e.*, s. 380

^{xxx} İmam Gazâlî, *a.g.e.*, s. 381

^{xxxi} İmam Gazâlî, *İhya-i Ulûm’id-Din*, c. 3, Çev. Ali Arslan, İstanbul: Merve Yayınları, ty., s. 520

^{xxxii} İmam Gazâlî, *a.g.e.*, s. 523-524

^{xxxiii} Ülgener, *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, s. 101

^{xxxiv} Yoksulluk-dindarlık ve yoksulluk-dinsellik ilişkileri hakkında bkz. Erdal Baykan, “Takva Zengini Olmak Yoksulluğu”, *Yoksulluk*, İstanbul: Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, ss. 281-285; Subaşı, *a.g.e.*, 263-277